

A Comparative Study of Man Creation in the Iranian and Mesopotamian Myths and Religions

Hamid Kavyani Pooya*

Abstract

Myth or creation story is a symbolic narration in a culture and among people, which narrates about the beginning of this world and emergence of people. Some features of these creation myths are the same, there exist effective characters and a general plan in all of them. The creation and the functions of such features have made significant forever changes in the world. Therefore, the attitude towards creation in the primitive civilizations and the way human assumed to whom his creation belonged were highly important. In addition, why questions about the creation and other such issues which have been answered among the primitive civilizations are significant too. Considering the believes about the creation among the primitive Mesopotamian (Sumer and Babylon) and Iranian (Mazdean, Manicheism, and Zurvani), it can be concluded that each of the ancient civilizations and religions considered a philosophy for the way human being was created and its goals. Additionally, it is worth mentioning that these believes stemmed from their environments, life-styles, and experiences. For instance, in the Mazdean, this world was assumed to have a life-time and each of the concrete created ones (such as, the sky, earth, water, etc.) were supposed to be created in different stages of time. In the same religion, some event related to the world and creation (its process and philosophy) belonged to devil forces and its interferences, and human being accompanied with the concrete ones were assumed to be created by the goodness forces (Ahouramazda) in order to comfort and repel evil. Thus, breeding and living a merry life in this world were of the most important goals of creation. However, in the Manichaeism, since being close to the Mesopotamian believes which were full of ravages, there existed an inappropriate attitude towards the world and its creation. Following such believes, in Manichaeism, the creation of human being was assumed as the result of an devilish conspiracy which intended to captivate fairness in contrast to the Mazdean's. The Mazdean considered human body as being made of soil or plants that led breeding and living as absurd concepts. This assumption was almost similar to the Mesopotamian people's believes and religions because, in some Mesopotamian narrations, human being was the result of wars among Gods and emerged out of Devil Gods' blood to serve them and let Gods free from sufferings of labor.

According to the presented reasons and in response to the major question of why these differences in those myths and religions exist, it is required to mention that such views towards the processes and goals of human creation are considerable from different aspects. Firstly, the attitudes of different nations depending on their places and periods which they lived at, governments and conquering powers, and life-styles and economic conditions shape

---

* Assistant Professor Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran
kavyani@uk.ac.ir

Received: 25.11.2016   Accepted: 06.06.2017

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

differently. Investigating Iranian ancient history, we can find that Iranians had a consistent government over its one thousand two hundred years history (from the Median to the emergence of Islam), and they experienced only four Iranian governmental series and one short-period Aniranian one. As a consequence, the people of Iran have lived peaceful lives without incursions. Clearly, the Mazdean who occupied most of the Iran's population then, assumed the world and life as favorable. They viewed that they and the concrete world were created for God's desire in order to have a convenient life. In contrast, nations like the Mesopotamian the was placed in-between the incursions of different governments and powers, lived a very suffering life. Then, they related their own affliction to the primitive origin and assumed their goal of creation as being forced labors for Gods. Likewise, there exist some similarities about the creation philosophy among the ancient nations and religions. Some of these similarities were caused by the common experiences and similar environments and life-styles of these people, and some other similarities were the consequences of adapted believes. One of the similarities between the myths of Mazdean and Manichaeism (Babylonian) was that the concrete creation was the result of the body of Gods (Kingo) or Human Gods (Keyumars) and their combination with soil resulted in creation. In the Babylonian myths, Gods' blood integrated with soil that led to creation of human male and female, and in the Mazdean myth, a part of Keyumars (his sperm) was integrated with the soil and resulted in the first human couple on the world. We can consider similarities and differences of creations in Mazdean, Manichaeism, and Mesopotamian from another perspective. Therefore, in all these three religions, myths of this created world and concrete creation were based on the bodies of the characters beyond human being, the only difference was, in the Mazdean myths, this character was anti devil (Keyumars) and belonged to Gods in the Gods' side. However, in the Manichaeism and Mesopotamian (Babylonian) myths, the creation stemmed from the body of devilish Gods, or processed in the hands of demons out of their own skin and flesh.

key words

creation of man, Iran, Mesopotamia, Mazdean, Manichaeism, Zurvani.

Bibliography

- abazari, yosef & Behjo, zohre (1372). *The religions of the ancient world*, vol.2, Tehran: Institute for Cultural Research and Studies.
- Asha, Roham & Seraj ,Shahin (1379) *Aturpat Mhraspndan*, Tehran: Forouhar press.
- Abolqasemi Mihsen(1390). *Religion and cult of ancient Iran*, Tehran: Helmand press.
- 'Afifi, Rahim(1348). Ski, Earth, Plant,Animal,Fire, Human in Creation, *Journal of study literature* , No17,p.52-71.
- Al-Biruni, Abū Rayḥān(1389). *Asrar ol-Baghiyye*, Akbar Dana seresht(trans.), Tehran: Amirkabir press.
- Amoozgar, Jaleh(1389). *Mythological history of Iran*, Tehran: The organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities(Samt).
- Anonymous (1390). *Bundahišn: Primal Creation*, Mehrdad Bahar (Trans), Tehran: Toos.
- Anonymous (1949). *Pahlavi Vendidad (Zand-i-jvit-dev-dat)*, Behramgore ANKLESARIA, (Trans.). *Dinshah D (ed.)*, Kapadia. Bombay: Rustom J.J. Modi.
- Anonymous(1377),*Yashtha*, Ebrahim Pourdavood((annot & Trans), Tehran: Asatir.
- Anonymous(2005). *BundahiŠn Zoroastrische Kosmogonie und Kosmologie, BandI*; Kritische Edition, Tehran:center for the Great Islamic Encyclopaedia,.
- Anonymous, (1367). *Narratives Pahlavi(Text in Middle Persian)*, Mahshid Mir Fakhrayi(Trans): rch and StudiesInstitute for Cultural Resea.

- Bagheri, Mehri(1385). *Iranian Religion in Pre-Islamic Period*, Tehran: Drop Press.
- Bahar, Mehrdad(1352). *Persia mythology*, Tehran: Ministry of Culture press
- Bahar, Mehrdad(1362). *Research in Iranian mythology*, Tehran: Toos
- Bahar, Mehrdad(1376). *From myth to history*, Aboul-Qacem Ismailpour (appen), Tehran: Cheshme press
- Bahar, Mehrdad(1387). *Asian religions*, Tehran: Cheshme press.
- Bal'ami, Abu Ali Muhammad 1385). *Bal'ami history*, Mohammad Gonabadi & Mohammad Taghi Bahar(emend), Tehran: Zavvar
- Bottero.J (2001). *Religion in Ancient Mesopotamia*, Teresa Lavender Fagan(Trans) *Chicago: the University of Chicago Press.*
- Boyce, M(1975). *A reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian*, Vol. II. ,*Acta Iranica*, 9. Troisième Série. Textes et Mémoires. Téhéran: Liège.
- Christensen, Arthur(1363). *Samples of the first man and the first book in the history of the legendary Iranian prince*, Ahmad tafazzoli & Jale Amozgar(Trans), Tehran: Nashre no.
- Christie, Anthony(1373). *Chinese mythology*, Mohammad Hossein Bājelān Farrokhi(Trans), Tehran: Asatir.
- Curtis, John(1389). *Mesopotamia and Iran in the Achaemenid period : world conquest and imperialism 539-331 BC: proceedings of a seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, Zahra Basti(Trans),Tehran: The organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities(Samt).
- Curtis, John(1389). *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian periods : rejection and revival c. 238 BC-AD 642 : proceedings of a seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, Zahra Basti(Trans), Tehran: The organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities(Samt).
- Dorsse,Jean (1960) .*The Secret Books of the Egyptian Gnostics*.London: Hollis and carter L.t.d.
- Ferdowsi, Abo al Ghasem(1385) ,*[Shah - nameh (book of kings)]*, jool mol (emend), Tehran:Elham.
- Gaviri, Susan(1386). *Anahita in Iranian myths*, Tehran: Qoqnos.
- Gray, John (1378). *Near Eastern mythology(Mesopotamia)*, Mohammad Hossein Bājelān Farrokhi(Trans), Tehran: Asatir.
- Green, Roger Lancelyn(1366). *Tales of the Greek Heroes*, Abbas Agha Jani(Trans),Tehran: Sorosh.
- *Guirand, F & Others (1382) Assyro - Bubysonian mythology*, Abu-l-qāsem Esmā'ilpour (trans),Tehran:Karavan.
- Hooke, Samuel Henry(1381). *Middle Eastern mythology*, Ali Asghar Bahrami & Farangis Mazdapoor(Trans), Tehran: intellectuals and women's studies.
- Ismailpour, Aboul-Qacem(1375). *Myth of Creation in Manichaeism*, Tehran: thought of the day .
- Ismailpour, Aboul-Qacem(1377). *Myths: The Symbolic Expressions*, Tehran: Soroush press.
- Jackson.A.V. Williams. (1965). *Researches in Manichaeism*. New York, AMS press Inc.
- Jalali Moghadam,Massod(1390). *A brief history of world religions*, Tehran: Sokhan press.
- Kazzazi, Mir Jalaleddin(1388). *Dream, Epic,Mith*, Tehran: Nashr Markaz
- Majid zade, yosef(1379). *Ancient mesopotamia :history and civilization*, vol:2, Tehran: Nashr Markaz Daneshgahi.
- Manhardt, W (1875). *Der Baum Kultus*, Berlin.
- Maqdisi, Motahar ibn Tahir,(1374). *Afarinesh va târikh*, Mohammad-Reza Shafiei Kadkani (Trans), Tehran: Agah Press.

- Mccal, Henrieta (1373). *Mesopotamian Myths*, Abbas Mokhber (Trans), Tehran: nashr markaz.
- Mir fakhraei, Mahshid(1366). *Creation in Riligions*, Tehran: Institute for Cultural Research and Studies.
- MIR Shokri, Mohammad & Hasan zade, Ali raeza(1382). *Woman and culture a collection of articles in commemoration of Margaret mead's*, Tehran: Nashr Nei.
- Orlik, A. (1922). *Die Sage von Weltuntergang*, übersetzt von W. Ronisch, Berlin.
- Ort, L. J. R. (1968), Mani, Manichaeism,'Religionswissenschaft', Numen, Vol. 15, Fasc. 3. <http://www.jstor.org/stable/3269576>, Holand, p. 191-207.
- Placid ,Alireza(1390). *Iranian myths in Manichaeian Texts*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Rashed Mohasel, mohammad taghi & Tahami, Mortezza(1387). *The Development of Iranian Myths Based on Pishdadi and Kiyani Myths*,(*Jornal Research in Persian Language & Literature*) No 11, p.31-56.
- RESONBERG, Dona(1374). *Greece mythology*, mojtaba Abdullah zadeh(Trans), Mashhad:Tarane press.
- Rezabeigi, Maryam(1390) Comparative mythology of different nations (Iran, China, Japan, Greece, Rome, India, Mesopotamia), *Persian literature Mashhad Azad University*,No 20,p.155-175.
- Rezaei, Mehdi(1390), *creation and death in the mythology*, Tehran: Asatir.
- Safa ,Zabihollah(1363). *Epic storytelling in Iran*, Tehran: Amirkabir.
- seiedi, seied Hossein & Ali poor, Ismail(1389). A comparative study on the human genesis stories in the Iranian and Arabic mythical narratives, *Jornal Research Languages &Literature Language represents* :, No 2,p.123-138.
- Shahla Lahiji & Mehranguiz kar(1387). *The quest for identity. The image of Iranian women in prehistory and history*, Tehran: intellectuals and women's studies Press.
- Shahrستاني, Abu al Fatah Mohammed Ibn Abdul Karim(1362) *Tozihol mellal*, Mostafa Khalqdad Hashemi(Trans), Mohammad Reza Jalali Naini((annot. & appen), Tehran: Eghbal.
- shahrokhi , Noshin.(1379) Myth of Creation, *Jornal of Iranian Studies*,No 46, p. 340-352.
- Skjaervo, Prods oktor(1382). *Iranian Elements in Manicheism*, Mohammad Shokri Fomesh(Trans), Tehran: Tahouri.
- Stroumsa,G.A.G,(1984). *Another Seed:Studies in Gnostic Mythology* .Leiden:E.J.Brill,
- Sundermann ,Werner (20002). MANICHEISM ii. THE MANICHEAN PANTHEON, *Encyclopædia Iranica*, from [http://www. Encyclopedia Iranica.com/](http://www.Encyclopedia Iranica.com/).
- Zadisparam (1366). *Vizidagiha i zadisparam*, Mohammad Taghi Rashed-Mohassel(Trans), Tehran: : Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Vieux, J (1375).*The Myths of Egypt*, Aboul-Qacem Ismailpour (Trans), Tehran: Fekr-e-Roz.
- Wells, Herbert George (1376).*The outline of history, being a plain history*, Masood rakab nia(Trans),Tehran: Sorosh.
- Widengren, G(1377). Manichaeism and Iranian context, Hasan Anoshe(Trans), Ehsan Yarshater, (edit), *Iran History: History of the Seleucid Empire to the fall of the Sassanid Empire* (Volume III - Part II) University of Cambridge, Tehran: Amirkabir.
- Yarshater, Ehsan(1373). Iranian national history, Hasan Anoshe(Trans),Iran History: *History of the Seleucid Empire to the fall of the Sassanid Empire* (Volume III. Part II) University of Cambridge, Tehran: Amirkabir.

بررسی تطبیقی آفرینش انسان در اساطیر و ادیان ایران و میانرودان

حمید کاویانی پویا*

چکیده

در بین اساطیر ملل مختلف جهان، پیدایش انسان و چگونگی آن تنوع زیادی دارد؛ با این همه، عناصر مشترک فراوانی نیز در آنها یافت می‌شوند. در این پژوهش سعی شده است با مطالعه متون و اسناد کتابخانه‌ای و چینش و پردازش آنها به شیوه توصیفی تحلیلی، فلسفه آفرینش آدمی در باورهای ادیان و اساطیر ایرانی، مانوی و میانرودانی، توصیف و تبیین شود و وجود تشابه و افتراق بین آنها به گونه‌ای تطبیقی و با تأکید بر چرایی این تفاوت در نگرش به خلقت انسان، براساس منابع دست اول تاریخی بررسی شوند؛ بنابراین با توجه به چنین مسائلی و بر مبنای فرضیه ارتباط پیدایی و تکوین اسطوره با شکل زندگی انسان در دوره‌های مختلف، مردم هر تمدن و فرهنگی براساس موقعیت و شرایط زیستی خویش، نگرش مختلفی به خلقت انسان می‌یابند؛ به گونه‌ای که برخی پیدایش خویش و جهان مادی را به دیده مطلوب نگرستند و درمقابل آن، ملل و اقوامی که با مشقت دمخور بودند، آشفته‌گی زیستی خود را به مبدأ نخستین مربوط ساختند و هدف از خلقت خویش را بیگاری برای خدایان و طرح دیوان قلمداد کردند.

واژه‌های کلیدی

آفرینش انسان، ایران، میانرودان، مزدیسنی، مانوی، زروانی

مقدمه

اسطوره یا داستان آفرینش، روایتی نمادین در فرهنگ و در میان مردم است که درباره آغاز جهان و چگونگی پیدایش مردم سخن می‌گوید. برخی ویژگی‌ها در میان اسطوره‌های آفرینش مشترک‌اند. در همگی این داستان‌ها طرح کلی و شخصیت‌های تأثیرگذار وجود دارند که نحوه پیدایش و عملکرد آنها سبب تحولاتی عمده و ماندگار در جهان می‌شود. اسطوره، تجسم توضیحات قدیم بشر درباره جهانی است که در آن می‌زیسته است. به‌طورکلی در اساطیر سعی بر آن است تا به پرسش‌های عمیقی پاسخ داده شود که جامعه کهن با آنها دست به‌گریبان است. باورهایی بر اساس این تفکرات شکل می‌گیرد و با اندکی تساهل «خمیرمایه دین» پدید می‌آید. با این اوصاف، نکته بااهمیت و درخور توجه این است که در بین تمدن‌های نخستین چگونه به مسئله آفرینش نگریسته می‌شد و انسان پیدایش خود را چگونه و توسط چه کس یا کسانی می‌پنداشت و مهم‌تر آنکه چرا باید برخی پاسخ‌های مشابه به مسئله آفرینش و به‌طور کلی، دیگر مسائل در بین تمدن‌های نخستین داده شد. آیا باید همچون پیروان نظریه نشر و پراکندگی، خاستگاه همه اساطیر را از یک سرچشمه و یک سرزمین دانست که اساطیر از آنجا به نقاط دیگر نشر یافته‌اند (اسماعیل پور، ۱۳۷۷: ۵۵). بر این اساس، قصد ما پاسخ‌بدین مسئله دشوار نیست؛ بلکه بیشتر قصد بر آن است که دریابیم به‌طور ویژه نخستین تمدن‌ها و ادیان میان‌رودانی (سومر و بابل) و ایرانی (مزدیسنی، مانوی و زروانی) که برخی پیدایش و نشر اساطیر خاستگاهی را بدان متعلق و مربوط می‌دانند، درباره آفرینش جهان مادی و انسان‌ها چگونه می‌اندیشیدند و مردمان این سرزمین‌ها چه فلسفه‌ای بر پیدایش و خلق خویش و دیگر موجودات قائل بودند و سرانجام چه اشتراکات و تمایزاتی بین این اساطیر یافت می‌شود و چرا تفاوت‌های بارز و نگرش‌های متفاوت و گاه متضادی درباره چگونگی و فلسفه خلقت انسان در این ادیان که

هم‌جوار یکدیگر می‌زیستند، وجود دارد. اهمیت این بررسی‌ها در آن است که افزون بر گسترش قلمرو معرفتی بشر درخصوص تفکرات پیشینیان و دغدغه‌ها و آمال ایشان و به‌طورکلی، اسطوره‌شناسی آفرینش، مطالعات تطبیقی و مقارنه‌ای به‌ویژه در حوزه ادیان و اساطیر را موجب می‌شود. علوم انسانی کمال و استحکام خویش را پیدا می‌کند و به‌طور خاص با بررسی اختلاف و تشابه باورهای هریک از ادیان، ادله و مبانی هریک از پدیده‌های مدنظر، تجزیه و تحلیل و مبانی تفکری ملل مختلف براساس شیوه معیشت مشخص می‌شوند.

مطالعات و تحقیقاتی صورت‌گرفته درباره اساطیر و ادیان کهن از دیرباز، مستقلاً و یا به‌گونه‌ای ترکیبی درباره اساطیر و ادیان برخی ملل با عناوینی چون اساطیر ایران، اساطیر بین‌النهرین، تاریخ ادیان آسیایی سخن به میان آمده است؛ افزون بر این در برخی پژوهش‌ها مسئله آفرینش مادی مطرح و بررسی شده است؛ مانند کتاب‌هایی چون: اسطوره آفرینش در آیینمانی اثر ابوالقاسم اسماعیل‌پور، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان اثر آرتور کریستن سن، آفرینش در ادیان نوشته مهشید میرفخرایی و آفرینش و مرگ به قلم مهدی رضایی؛ همچنین مقالاتی که گاه به‌گونه‌ای کلی درباره یک یا دو اسطوره و گاه چند اسطوره با تمام ویژگی‌ها و درونمایه آن بحث و بررسی می‌کنند؛ اما مسئله‌ای که در این پژوهش‌ها خلاء علمی است، بررسی تطبیقی بحث آفرینش انسان (به‌طور منحصراً و مجزاً) و چرایی و چگونگی این آفرینش در اساطیر ایران و میان‌رودان به‌عنوان دو تمدن بسیار کهن و مطرح است. درواقع در پژوهش‌های موجود یا به یک اسطوره و دین به‌طور کامل و با تمام رخدادها و مباحث موجود در اساطیر پرداخته شده است؛ اما مسئله آفرینش انسان، چرایی و چگونگی آن به‌گونه‌ای تطبیقی مطرح نشده است و یا مسئله آفرینش در کنار دیگر مباحث (چون مرگ) و در مقیاسی بسیار وسیع (از خاور دور تا بومیان آمریکا) مطالعه شده که

مؤلف به اجبار تنها لیستی از باورهای اساطیر ملل کهن را بدون واری و بررسی تفاوت‌ها و تشابهات و فلسفه موجود از موضوع آفرینش انسان در بین اساطیر مختلف ارائه کرده است.

۱- آفرینش انسان در ادیان و اساطیر ایرانی

۱-۱- چگونگی و هدف از آفرینش انسان در دین مزدیسنی

در اساطیر مزدیسنی، عمر جهان دوازده هزار سال است که به چهار دوره سه هزار ساله تقسیم می‌شود و در سه هزاره سوم که دوران آمیختگی خیر و شر (گمیزشن = Gumezišn) است (زهر، ۱۳۸۹: ۴۳۸-۴۱۷). راشد محصل و تهامی، (۱۳۸۷: ۳۲)، آفرینش مینوی شکل مادی گرفت و به ترتیب آسمان، زمین، آب، گیاه، حیوان (گاو ایوک داد) و سپس نخستین انسان (گیه مرتن/گیومرث) پیدا آمدند (کرتیس، ۱۳۸۹: ۱۸-۶۷). در بندهشن آمده است: «ششم مردم را آفرید که کیومرث است، به هفتاد روز که از روز رام ماه دی، تا روز انغزان، ماه سپندارمد است» (بندهشن فرنبغ دادگی، ۱۳۸۵: ۴۱). در داستان اسطوره‌ای آفرینش انسان به روایات ایرانی باستان، هدف از خلقت انسان «کمک به آفریدگار در مبارزه با اهریمن» و «جانیشینی خدا در زمین» بیان شده است. این آفرینش پس از گذراندن دوره‌های زمانی مشخص تکامل می‌یابد (سیدی، علی پور، ۱۳۸۹: ۱۳۴). با توجه به اینکه آفرینش مادی و به‌ویژه کیومرث (انسان) از زمانی آغاز می‌شود که برخوردی بین اهورامزدا و اهریمن پدید می‌آید و دشمنی آنها آشکار می‌شود می‌توان آفرینش را بدین منظور (یاری به خداوند در جدال با اهریمنان) قلمداد کرد. دین روی در بندهش چنین عنوان می‌شود که «...ششم مرد پرهیزگار را آفرید برای از میان بردن و از کار افکندن اهریمن و همه دیوان»^۱. (بندهش فرنبغ دادگی، ۱۳۹۰: ۳۹؛ Bundahišn, 2005; p.27) در واقع، خداوند درصدد نمودار ساختن قدرت خویش است و با آفرینش مادی و

به‌ویژه خلقت انسان، قدرت خویش را آشکار می‌سازد^۲. اهورامزدا سرور دانا و خیر مطلق و مخالف همه بدی‌ها و رنج‌هاست. در مقابل او، انگره مینو (اهریمن) قرار دارد که روح شر است و همواره سعی می‌کند در دنیای مادی و حقیقت، خلل ایجاد کند. زندگی در این جهان بازتابی از مبارزه کیهانی اهورا مزدا و انگره مینو است (کرتیس، ۱۳۸۹: ۹). بنابراین سبب آفرینش مادی و ازجمله انسان در اساطیر ایرانی «مشارکت در نبرد کیهانی» است. دیگر آفریده‌ها همچون گیاهان و حیوانات (گاو ایوک داد) نیز همچون انسان در کنار دیگر آفریده‌ها جزئی ناگزیر و بایسته از هستی هستند (یشت‌ها، ۱۳۷۷، فقره ۲۸). در روایات ایرانی همچنین گویا خلق آدمی برای جانیشینی خداوند و مبارزه با نیروها و عوامل اهریمنی در زمین خاکی نیز مدنظر بوده است؛ به‌گونه‌ای که در بندهشن می‌خوانیم: «[کیومرث] برای یاری و کمک آفریدگار آفریده شد و بدین ترتیب اورمزد او را به شکل انسان آفرید» (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۲۹-۲۸).

۱-۱-۱- جنس و چگونگی نخستین انسان مزدیسنی

در روایات دینی و غیردینی ایرانی درباره سرشت آدمی آمده است: «...[کیومرث] را گل شاه خوانند؛ زیرا از گل آفریده شده است» (بلعمی، بی‌تا: ۱۱۲-۱۱۳). در نامه دینکرد نیز آمده است: کیومرث «نخستین گل شاه بود» (بهار، ۱۳۶۲: ۱۵۱). در شاهنامه نیز به کیومرث (نخستین انسان) یکبار اشاره شده و جنس آن را از خاک دانسته است (فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۴۵۳).

«چو از خاک مر جانور بنده کرد نخستین کیومرث را زنده کرد»

بنابراین، تمامی روایات ایرانی اذعان دارند نخستین انسان (کیومرث) تنی خاکی داشته و از خاک پدید آمده است و زمین را باید مادر نخستین انسان پنداشت که آدمی را از دل (زهدان) خویش بیرون داده است: «او مردم از آن گل که کیومرث را از آن ساخت به شو سر گونه‌ای اندر سپندارمد هشت و کیومرث از سپندارمد بیافرید و زاد»

(عفی‌فی، ۱۳۴۸: ۱۷-۶۲-۶۳)؛ اما این نخستین انسان اسطوره‌ای برساخته از گل، ویژگی‌های دیگری نیز دارد. او چهره‌ای بلندبالا و جذاب «به روشنی خورشید» است که از زمین آفریده می‌شود (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۱۲۷). «بالایش به اندازه چهار نای است و پهنایش به اندازه بالایش» (بندهش فرنبغ دادگی، ۱۳۹۰، ۴۱؛ آموزگار، ۱۳۸۹: ۴۵). بدین سان کیومرث در اساطیر پهلوی، موجودی گرد است که درازای و پهنایش مساوی است و اصلاً شکل انسان ندارد و گویی همانند دیگر مخلوقات همچون امشاسپندان مفهومی انتزاعی و مجرد بوده که بعدها شکل فیزیکی و مادی گرفته است و در این شکل مادی نیز مفهوم شخصیت یافته کاملی نیست؛ بلکه در روایات زرتشتی به اشکال مختلفی وصف شده است. این روایات بیش از هر چیز ما را به این هدایت می‌کند که کیومرث را قبل از اینکه انسان معمولی بدانیم، نمونه انتزاعی و مجرد و یک پیش‌الگو برای انسان به حساب آوریم (رضایی، ۱۳۸۳: ۱۳۸-۱۳۷). بر این مبنا کیومرث در این توصیف شکل یک نطفه انسانی را دارد و درحقیقت نماد یک نطفه انسان است (بهار، ۱۳۷۶: ۳۷۵). در «روایت پهلوی» نیز آمده است «مردم از آن گلی‌اند که کیومرث را از آن آفرید و به شکل نطفه در سپندارمذ (زمین) قرار داد و کیومرث را از سپندارمذ بیافرید» (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۵۵؛ راشد محصل، ۱۳۸۷: ۴۶؛ میرفخرایی، ۱۳۶۶: ۶۷). باری، باید کیومرث را نمونه نخستین و ابتدایی از آدمی بدانیم که پس از او خلقت انسان کامل می‌شود و انسان گلی نخستین آغازی از این نقطه تکامل است. به هر حال، این انسان نخستین که همسر و همزادی ممنوع را دارا نیست تا بتواند توالد و تناسل کند، مقدر است به طریقی دیگر مسبب پیدایش نسل آدمی باشد.

۱-۱-۲- مرحله دوم در آفرینش آدمی (زوج

نخستین) در اساطیر مزدیسنی

در اسطوره مزدیسنی پس از آفرینش مادی اهریمن و

دیگر دیوان (کماریکان) به گیتی و آفرینش اهورایی هجوم می‌برند (BundahiŠn, 2005; 14)؛ بندهش فرنبغ دادگی، ۱۳۹۰: ۶۴؛ بهار، ۱۳۵۲: ۴) و در این تازش کیومرث کشته می‌شود و از تن او بخش‌های گوناگون جهان درست می‌شود. بنا به روایت بندهشن (BundahiŠn, 2005; p. 181)؛ بهار، ۱۳۶۲: ۱۳۷)، از نطفه او یا از زهری که از نطفه او حاصل می‌شود (بنابر روایت زادسپرم) پس از چهل سال شاخه‌ای ریواس می‌روید. این دو همسان و همپالانند. تنش‌شان در کمدگاه چنان به هم پیوند خورده است که تشخیص نر و ماده بودن هرکدام امکان‌پذیر نیست «سپس هر دو از گیاه پیکری به مردم پیکری گشتند و آن فره به مینوی در ایشان شد که روان است» (BundahiŠn, 2005; p. 181-182). آنگاه اورمزد اندیشه‌های اورمزدی را به آنان تلقین می‌کند. بدین عبارات «شما تخمه آدمیان هستید؛ شما نیای جهان هستید؛ من شما را بهترین کامل اندیشی بخشیده‌ام. نیک بیندیشید، گفتار نیک بگویید و کردار نیک ورزید و دیوان را مستایید» (آموزگار، ۱۳۸۹: ۴۹. BundahiŠn, 2005; p. 183). این دو را باید نخستین انسان‌های واقعی از دیدگاه اساطیر مزدیسنی به حساب آورد و گویا در این داستان قرار بود کیومرث قربانی می‌شود تا از نطفه او بدین‌گونه نسل انسان تداوم یابد.

در آفرینش مزدیسنی شکل‌گیری جسم و روان آدمی به دو گونه دیده می‌شود: نخست، آفریدن جهان (تمام موجودات) به صورت مینوی و پیش از هر جسمی را شاهد هستیم. همان‌طور که در بخش مربوط به اسطوره مشی و مشیانه آمده است، جسم برای روح آفریده شده است، نه روح برای جسم. دوم در آمدن روان به کالبد گیاهی مشیه و مشیانه (Maše/Mašiane) است که پس از آن به صورت انسانی درآمدند. «و میان آنها روان به مینوی داخل شد و از گیاه پیکری به مردم پیکری تغییر یافتند» (راشد محصل، تهامی، ۱۳۸۷: ۱۳۰).

باری بدان‌گونه که از مباحث فوق (آفرینش در دین

گسترش نسل بشر بدی‌نگونه و از ایشان است.

۱-۲- آفرینش در اساطیر مانوی

مطابق آیین مانی، در آغاز، گوهر خوبی «پدربزرگی» که در شاپورگان، زروان نامیده شده است، در سرزمینی روشن بود. در این سرزمین، ایزدان دیگر می‌زیستند. در سرزمین تاریکی، گوهر بدی می‌زیست که در آنجا در برابر با هماهنگی و نظم قلمرو روشنی، آشفتگی (chaos) و بی‌نظمی حکمفرما بود. در نتیجه برخورد و جدالی که بین نیروهای خیر (روشنی) و شر (تاریکی) در گرفت، پدربزرگی برای مقابله به آفرینش (فراخواندن) دست زد؛ اما در جدال پیشامده، نیروهای اهریمنی نیروهای روشنی را بلعیده‌اند و در دام انداخته‌اند. گفته می‌شود احتمالاً پدر روشنی در صدد بود با پیشکش خود و فرزندان هم‌چون طعمه یا سمی توان نیروهای تاریکی را فرو کشد (شروو، ۱۳۸۲: ۵۵-۵۶). همان‌گونه که از اسطوره مانوی بر می‌آید، در متون مانوی واژه‌ای به کاررفته برای «آفریدن»، واژه‌ای (WXT/ xwndg) به معنی خواندن و فراخواندن است، به جای «دادن/آفریدن» در متون پهلوی (میرشکرایبی، حسن‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۱. Sundermann, 2002.)؛ زیرا آفرینش و زادن، باری منفی دارد. در مرحله‌ای دیگر، ایزدان برای رهایی روشنی از بند تاریکی می‌کوشند و با اقدامی سبب برافتادن دیوها، از جایگاه خویش به زمین می‌شوند که در خود نور را زندانی دارند و آرخون‌ها که می‌هراسند همه‌چیز را از دست بدهند، بر آن می‌شوند جوهره باقیمانده را در یک «کس» یا یک «قهرمان» نگاه بدارند (پلاسید، ۱۳۹۰: ۶۶). بدین سان دو دیو (آرخون) اشقلون نرینه و عزرائیل (=نمرائیل) مادینه، نخست همه فرزندان، دیوان (آرخون‌ها) را می‌بلعد تا به اندازه ممکن روشنی‌ها را در خود گرد آورند. سپس با هم نزدیکی می‌کنند و دو انسان نخستین را پدید می‌آورند. بدین سان بنیان نژاد انسان مروهون یک رشته کنش‌های جنسی و حتی آدمخواری است (بهار، ۱۳۸۷: ۸۹؛ باقری، ۱۳۸۵: ۱۰۱؛ Stroumsa, 1984; p. 157-158). این دو انسان در

مزدیسنی) برمی‌آید، در واقع چند دیدگاه درباره چگونگی آفرینش انسان و جنس آدمی وجود داشته است که درباره تقدم یکی بر دیگری نمی‌توان به قطعیت سخن گفت. در یکی از این نگرش‌ها خداوند (اهورامزدا)، آدمی، ششمین مخلوق خداوندی را در کنار دیگر آفریده‌ها پدیدار می‌کند که مانند خورشید سپید و درخشان است و گویی از نور برآمده است؛ بنابراین سرشتی آتشین دارد. در این راستا بنابر روایت پهلوی، «آفریدگان به مینوی از اخگری آتش آفریده شده‌اند که در روشنایی بیکرانه جهان نیکی بود» (بندهشن فرنیغ دادگی، ۱۳۹۰: ۳۷). در برخی روایات نیز آدمی و گوسپندان را از تخمه آتش عنوان می‌کنند (BundahiŠn, 2005; p. 27). و اینکه «این نخستین انسان یا پیش نمونه را اورمزد از روشنی بی‌پایان ساخت» (بندهشن فرنیغ دادگی، ۱۳۹۰: ۳۶)؛ اما روایتی دیگر انسان را آب سرشتی می‌داند. در بندهش آمده است: «در دین گوید که تن مردمان به سان گیتی است؛ زیرا گیتی از آب سرشکی ساخته شده است. چنین گوید که این آفرینش، نخست، همه آب سرشکی بود، مردمان نیز از آب سرشکی هستند» (BundahiŠn, 2005; p. 329).

همچنین با وجود اینکه آمده است؛ «مردم از آن گل‌اند که کیومرث را از آن کرد» (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۵۵)؛ اما دیدگاه دیگر، منشأ آدمی (زوج نخستین) را چیزی غیر از خاک معرفی و تصور می‌کند. این دو موجود دوپا (مشی و مشیانه) که والدین انسان‌ها به شمار می‌روند و در حقیقت انسان‌ها از آنها و در نتیجه آمیزش و زندگی آنها پدید می‌آیند، سرشتی گیاهی داشته‌اند و از نباتات به عمل آمده‌اند. از گیاهی (ریواس) که «همچون ماه سفید و روشن است» (آموزگار، ۱۳۸۹: ۴۵)؛ اما در آخرین مرحله و پس از پیدایش انسان نخستین و زوج آدمی، منشأ پیدایش انسان مربوط به توالد و تناسل از آمیزش یک جفت انسان (زن و مرد) به نام مشی و مشیانه است که هم‌زاد و هم‌زمان به وجود آمده‌اند و هیچ‌کدام بر دیگری فضل جنسیتی و از نظر پیدایش، تقدم زمانی ندارند و

(Ort,1968:p.200- Jackson,1965;181-18)
 201؛ اما در دین مزدیسنی، زن به سبب زایش، گرامی و
 مرد هیچ برتری نسبت به او ندارد؛ درحالی که این شرارت
 زن در آیین زروانی نیز وجود دارد و در آن، زن «مرد
 رستگار را به آمیزش با خود مجبور می‌کند» (زنر، ۱۳۸۹:
 ۳۹۱-۳۹۰).

۲- روایت آفرینش انسان در میانرودان

۱-۲- در اسطوره سومری

افسانه آفرینش سومری از سه قسمت تشکیل شده است:
 نخست آفرینش جهان، سپس تنظیم و ترتیب آن و در
 آخر، پیدایش انسان. پیش از آفرینش انسان، تنها خدایان
 در پهنه زمین و یا بنابر باور سومریان در شهر «نیپور»
 زندگی می‌کردند که «ارض مقدس» و اقامتگاه خدایان بود.
 (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۴۱؛ هوک، ۱۳۸۱: ۱۲۲-۱۲۱). در این
 اسطوره چنین آمده است: مادر انکی، «دریای اولیه»،
 «مادری که همه خدایان را به دنیا آورد»، «اشک خدایان» را
 برای انکی می‌برد و به او چنین می‌گوید: «ای فرزندم، از
 رختخواب خویش برخیز... خدمتگزاران خدایان را
 بسرشت، باشد که آنها جفت خویش را تولید کنند»
 (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۵۷).^۳ انکی، خدای فرزاندگی، که
 خدایان دیگر به هنگام نیاز به او مراجعه می‌کنند، در
 خواب است؛ اما «نام مو/ Nammu» و «نین ماه/
 Ninmah» زن خدای زایش، به کمک خدایانی دیگر
 خاک «بر بالای مغاک» را ممزوج می‌کنند و انسان را در آن
 به وجود می‌آورند. لوح مذکور شکسته است و متن آن،
 مشکل و مبهم است؛ اما جزئیات عجیبی در آن به چشم
 می‌خورد. انکی مجلس ضیافتی برای خدایان برپا می‌کند تا
 آفرینش انسان را جشن بگیرند. انکی و نین مخ/نین ماه،
 شراب زیادی می‌نوشند و مست می‌شوند. نین ماه، مقداری
 گل که «بر بالای مغاک» است، برمی‌دارد و شش نوع انسان
 متفاوت می‌آفریند. ماهیت این شش نوع انسان مبهم است؛
 به جز دو گونه آخر که یکی زن نازا است و دیگری

متون مانوی ایرانی گهمرد (نرینه) و مردیانه (مادینه) یا
 مهلی و مهلیانه هستند. در این بین، گهمرد گرایش‌های
 نورانی داشت و مردیانه اسیر شهوات. گهمرد از آمیزش با
 مردیانه پرهیز کرد تا اینکه در نهایت اغوا شد و از آمیزش
 آن دو شیث به وجود آمد و شیث پاره‌های نور را در روح
 خود و آفرینش اهریمنی تاریک را در جسم خود داشت؛
 بنابراین در جهان باقی ماند و تولید نسل کرد (ویدن گرن،
 ۱۳۷۷: ۴۳۵؛ بهار، ۱۳۸۷: ۸۹؛ باقری، ۱۳۸۵: ۱۰۱-۱۰۰).

۱-۲-۱- هدف خلقت در اساطیر مانوی

با توجه به متن فوق (اسطوره مانوی)، آفرینش (در کل
 و نیز به‌ویژه آفرینش مادی)؛ نتیجه تلاش‌ها و ستیزهای
 قدرت‌های اهریمنی برای پاسداری از جوهره روشنی
 است که از انسان نخستین به یغما برده بودند و به گونه‌ای
 برای حفظ نور در دنیای تاریکی و در بند داشتن آن است
 (see: Ort;1968:p.202-203)؛ بنابراین پیدایش انسان
 طرحی شیطانی و زندگی دنیوی او و به‌ویژه ادامه زندگی او
 یاری به نیروهای تاریکی است. پس بنیان آفرینش مادی از
 نیروها و کارگزاران پلیدی است؛ اما در دستگاه آفرینش
 ایرانی، چنین چیزی برعکس است (پلاسید، ۱۳۹۰: ۶۷-۶۶).
 با توجه به گفتار فوق، اگر بخواهیم نگرشی تطبیقی به
 اساطیر مزدیسنی و مانوی بیفکنیم درمی‌یابیم در دین
 مزدیسنی، زوج نخستین (مشی و مشیانه) در ابتدا به دلیل
 گناهی که انجام دادند و اهریمن را دارای آفرینش مادی
 قلمداد کردند، میل برای آمیزش و زاد و ولد در آنها
 برداشته می‌شود؛ اما پس از توبه، با یکدیگر وصلت
 می‌کنند و دارای فرزندان می‌شوند (BundahiŠn,)
 2005; p. 189-190؛ زنر، ۱۳۸۹: ۴۴۶؛ آموزگار، ۱۳۸۹:
 ۵۰)؛ درحالی که در ادیان گنوسیسمی و از جمله مانوی،
 گناه نخستین انسان فریفته شدن توسط دیوان و در نتیجه،
 وصلت کردن و آمیزش و فرزندآوری است. همچنین در
 دین مانوی به زن که زایش از او شکل می‌گیرد، نسبت به
 مرد با نگرشی منفی نگریسته می‌شود؛ زیرا زن با زایش
 زندانی شدن روح روشنی را بیمه می‌کند

خواجه. انکی مقدر می‌کند سرنوشت خواجه در خدمت شاه باشد. در ادامه اسطوره، انکی اقدام دیگری در آفرینش انجام می‌دهد. انکی انسانی می‌آفریند که جسم و ذهنی ناتوان دارد؛ آنگاه از نین ماه می‌خواهد تا برای بهبود وضع این مخلوق بینوا کاری صورت دهد؛ اما از عهده نین ماه کاری بر نمی‌آید و انکی را به دلیل آفریدن چنین مخلوقی نفرین می‌گوید (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۴۷-۲۵۷؛ هوک، ۱۳۸۱: ۳۱). برخی معتقدند علت این نفرین نین ماه این است که او هشت نوع گیاه در باغ خدایان کاشته است که انکی تمامی آنها را می‌خورد و نین ماه او را نفرین می‌کند و بر اثر این نفرین، هشت عضو از اعضای انکی - که یکی از آنها دنده اوست - بیمار می‌شود و «الله ای» با نام «نین تی» (به معنی زن دنده و بانوی زندگی) انکی را درمان می‌کند. این روایت، یادآور آفرینش حوا از دنده آدم است که آفرینش او سبب تسکین آدم می‌شود (گری، ۱۳۷۸: ۱۹۴؛ مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۴۷).

۲-۲- روایت آفرینش انسان در بابل

در ابتدا درباره ویژگی اساطیر بابلی باید تأکید کرد: بابلیان ایزدان سومر را از آن خویش کردند؛ بنابراین در اسطوره آفرینش بابلی نیز، آب منشأ آفرینش است که حتی آسمان و زمین و همه خدایان از آن به وجود می‌آیند و بعداً با همین آب‌های ساکن (تیامت) بخش‌های مختلف جهان شکل می‌گیرد. اساطیر بابلی درباره آفرینش انسان تنوع زیادی دارند. برخی از آنها، انسان را حاصل آمیزش مردوک و ایزد بانو آرورو (Aruru) می‌دانند که ایزد بانو آرورو «با او، نطفه انسانی را پدید آورد» و به مردوک یاری رساند (ژیران، لاکه، دلاپورت، ۱۳۸۲: ۶۲). برخی انسان را آفریده شده به دست مردوک (خدای بزرگ آسمان) و از خون او می‌دانند و اساطیر دیگر، خالق انسان را ایزد بانو «مامی» می‌دانند که انسان را از گل رس و آمیختن با خون ایزدی می‌آفریند که «ائا» کشته است (ژیران، لاکه، دلاپورت، ۱۳۸۲: ۸۲). روایتی دیگر، انسان را آفریده شده از ترکیب خون دو خدای لامگا می‌داند که برای خلقت او

قربانی شده بودند (اباذری، بهجو، ۱۳۷۲: ۳۰۵). اما آنچه در اندیشه بابلی درباره آفرینش بسیار مشهور است روایتی است که در «هفت لوحه آفرینش» نگاشته شده است. در این روایت، انسان را ساخته شده به دست خدای بزرگ، مردک عنوان شده که در میان روایت عروج مردوک به مقام اول در جمع خدایان رخ می‌دهد (نک: رضاییگی، ۱۳۹۰: ۱۵۹). این اسطوره چنین است که خدایان سالمند، به سرکردگی «تیامت» به دلیل جنایتی که از سوی فرزندانشان (ایزدان) رخ داده است، درصدد کشتار آنها برمی‌آیند و ایزدان (فرزندان) برای مقابله، مردوک را به‌عنوان رهبر معرفی می‌کنند؛ به عبارتی، مردوک پیشنهاد کرد قهرمان باشد؛ به شرطی که در بین خدایان به عالی‌ترین جایگاه ترفیع بیاید. آنگاه او بر این دشمنان غلبه کرد و کار خلقت را به انجام رسانید (جلالی، ۱۳۹۰: ۷۷)؛ اما اصل داستان آفرینش بدین‌سان آغاز می‌شود که مردوک پس از کشتن تیامات (خدا/غول یزرگ)، پیکر او را دونیم کرد. از یک پیکرش آسمان را برافراشت و از نیمه دیگر، زمین را بنا کرد (ژیران، لاکه، دلاپورت، ۱۳۸۲: ۶۲). در برخی روایات حتی از آب دهان تیامت ابرهای سبکبار، باد و باران آفریده می‌شوند. از زهر او، ماه و با چشمان او دجله و فرات پدید می‌آیند (مک‌کال، ۱۳۷۳: ۸۰). بنابراین اندام مادر نخستین (تیامات) پهنه زمین شد و اینک به خدمتکارانی نیاز بود تا در روی آن برای معیشت خدایان کار کنند. بدین‌سان تصمیم گرفته می‌شود از خون کینگو (خدایی که به دشمنی با مردوک و پدرش «آ» برخاسته و در جبهه تیامات قرار گرفته بود) آدمی پدید آید. پس «آ» (انکی) رگ‌های او را قطع می‌کند و با آمیختن خون کینگو و تن تیامات (که اینک تبدیل به خاک (زمین) شده بود) موجودی دو پا (آدم) ساخته شد (هوک، ۱۳۸۱: ۴۹-۴۸؛ بهار، ۱۳۷۶: ۳۴)؛ اما در روایتی دیگر، الهه «نین هورساگ» است که از خون کینگو با خاک تپه آغازین، انسان را خلق می‌کند. در برخی از روایات بابلی آمده است نام نخستین انسان لولو بود که به دست مردوک خلق شد (وبر، ۱۳۷۶: ۵۶-۵۴؛ رضایی، ۱۳۸۳: ۱۵۷). روایتی مهم‌تر، این انسان

را «آدپا/ آدپ» عنوان می‌کند (ژی‌ران، لاکنه، دلاپورت، ۱۳۸۲: ۹۶؛ مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۳۵۷).

به هر حال با وجود تفاوت اساطیر بابلی درباره چگونگی آفرینش انسان، آدمی در نتیجه آمیختگی دو پیکر خدای و یا از سرشتن خاک با خون کینگو، فرمانده سپاه تیمات پیدا می‌شود؛ بنابراین «خون، عنصر حیات و جان زندگی است و به این دلیل مردوک، انسان را از خون خدایی قربانی شده، هستی می‌بخشد» و اشاره عهد عتیق در سفر تثین (۲۳: ۱۲) که می‌گوید: «اما هوشیار باش که خون را نخوری؛ زیرا خون جان است و جان را با گوشت نخوری...» تأکیدی بر این است (گری، ۱۳۷۸: ۵۱).

بدین سان در اسطوره بابلی، انسان از خون پردرسترترین خدا آفریده شد که برای همین منظور کشته شده بود؛ اما بنا بر منظومه سومری که از لحاظ زمانی بالغ بر یک هزار سال مقدم بر هر دو نسخه عبری و بابلی است، انسان، همان‌گونه که در تورات آمده است، از گل آفریده شد (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۱۳-۱۲).

۲-۳- هدف از آفرینش انسان در سومر و بابل

اساطیر بین‌النهرین عمدتاً به دو گروه سومری و بابلی تقسیم می‌شوند. هر دو درباره خلقت انسان آشفته‌گی‌هایی دارند که از ترجمه‌های گوناگونی ناشی است و از الواح یافت شده صورت گرفته است. محور اسطوره سومری پیش از آنکه چگونگی خلقت انسان باشد، علت آفرینش او را شرح می‌دهد. در این اسطوره، انسان «برای آنکه ایزدان در جهانی سرشار از شادخواری بزیند» (ژی‌ران، لاکنه، دلاپورت، ۱۳۸۲: ۶۲)، برای خدمت به خدایان خلق می‌شود تا زمین را بکارد و خدایان را از زحمت کارکردن برای معاش راحت کند (هوک، ۱۳۸۱: ۳۰)؛ زیرا «خدایان همه کارهای سخت را انجام می‌دهند؛ کانال‌ها را می‌کنند و تمیز می‌کنند؛ درحالی‌که این کار را دوست ندارند» (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۵۷).

اساطیر آفرینش سومری با وجود تفاوت بسیار با حماسه آفرینش بابلی (Babylonian Epic of Creation) در هر دو شکل آن اسطوره‌ها، هدف از آفرینش انسان یکی

است. در این دو اسطوره، انسان برای رفع نیاز ایزدان و خدمت به آنها خلق شد (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۵۷؛ هوک، ۱۳۸۱: ۳۰). بدین سان انسان در همه اسطوره‌های بابلی صرفاً ابزاری برای خدمت به آفریدگاران است. مهم‌تر اینکه این مخلوق می‌باید نیروهای خاصی داشته باشد. او از خون خدایان مقتولی پدیده آمده بود که آنها را خدایان صنعتگر معرفی کرده‌اند و آا خدایان دیگری را همچون اساتید مهارت‌های ویژه به این آفرینش افزود. در آن هنگام شهری وجود نداشت؛ اما با آفرینش انسان و فزونی نسل او شهرها به وجود آمدند (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۱۳).

۳- تطبیق آفرینش انسان در اساطیر مزدیسنی، مانوی و میانرودان

۳-۱- وضعیت کیهان پیش از آفرینش انسان

در اسطوره‌های آفرینش میانرودانی، به مفهوم آفرینش از هیچ (Ex nihilo) بر نمی‌خوریم. در همه موارد، آفرینش به نظم درآوردن آن حالت از «آشفته‌گی» (کائوس)^۴ است که از آغاز وجود داشته است (هوک، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۳). در واقع، آفرینش موجودات از کائوس یعنی بی‌نظمی ازلی، بیشترین حجم اساطیر ملل را در بر می‌گیرد. در این نوع آفرینش، همه موجودات در آغاز از بی‌نظمی و آشفته‌گی سر بر می‌آورند و از خویشتن و یا از بی‌نظمی اولیه، این جهان را شکل می‌دهند؛ اما در این بین، تفاوتی بین آفرینش مزدیسنی و دیگر اساطیر خلقت وجود دارد و آن اینکه در آفرینش مزدیسنی، ابتدا تأکید می‌شود «یزدان ز ناچیز، چیز آفرید» (فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۸) و اینکه در آغاز همه چیز «به سامان» بود و نظم داشت تا اینکه با تازش اهریمن، بی‌نظمی همه چیز را فراگرفت (زهر، ۱۳۸۹: ۴۱۵). در واقع، اهورامزدا هنگامی که آفرینش مادی را فراهم می‌آورد، جهان هنوز در اغتشاش فرو نرفته است و شش آفرینش مادی (آسمان، آب و...) در کمال مطلوب به سر می‌برند؛ اما با هجوم اهریمن کائوس پراکنده می‌شود و آفرینش مادی اهورامزدا را آشفته می‌کند. البته

شده است. در این باره کریستن سن، کیومرث را صورت زرتشتی شده فکری می‌داند که در جهان باستان رواج داشته و بر طبق آن، جهان و موجودات آن از اندام‌های غولی پیدا شده که به دست خدا کشته شده است. این باور را در میان بابلیان، ملل اسکاندیناوی، هندیان و ژاپنی‌ها می‌یابیم و اثراتی از آن در اسطوره کیومرث دیده می‌شوند. همچنین بیرون آمدن هشت نوع کانی از اندام‌های گوناگون کیومرث و رویدن نخستین زوج بشر از نطفه او بازتابی از گشتن غول نخستین است (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۱۷-۱۶)؛ با این تفاوت که در اسطوره بابلی، جهان مادی و انسان با کشته شدن غول نخستین توسط مردوک (خدای پیروزمند) و از تن و خون وی پدید می‌آید؛ اما در اساطیر مزدیسنی این اهریمن (و تازش او) است که با کشتن کیومرث سبب این رخدادها و خلقت در گیتی شده است، نه خدایی چون مردوک و یا اهورامزدا؛ بنابراین اسطوره مزدیسنانی بسیار نیک‌اندیش‌تر به آفرینش می‌نگرد و نگرش مطلوبی به خلقت دارد. به گمان کریستن سن (۱۳۶۳: ۱۷-۲) وقتی این اسطوره به نظام دینی جدید یعنی مهرپرستی منتقل می‌شود، این بار خلقت با کمک گاو و از پیکر او پدید می‌آید؛ با این تفاوت که در این اسطوره نیز همچون اساطیر میانرودانی، خدای بزرگ (مهر) با کشتن موجودی دیگر به امر خلقت مبادرت می‌ورزد. این وام‌گیری دینی و فرهنگی در دین مانوی که درونمایه‌ای گنوستیکی و میانرودانی دارد نیز انجام می‌گیرد؛ اما این بار شبیه‌تر به اسطوره بابلی و با فاصله‌ای بیشتر از اسطوره مزدیسنانی و مهری است. در اسطوره مانوی نیز خدایی (البته نه خدای بزرگ) با نام «مهرایزد» به سرزمین دیوان، به جهان تاریکی می‌تازد. دیوانی بسیار را از پای درمی‌اندازد؛ از پیکر این کشتگان، هشت زمین را و از پوست آنان، ده آسمان را و از استخوان‌هایشان کوه‌ها را می‌سازند (کزازی، ۱۳۸۸: ۲۸؛ Boyce, 1975, p. 61)؛ اما این بار در آفرینش انسان، دست خدایان در میان نیست؛ بلکه در گیتی و کیهان که به دست خدایان پدید آمده است، دیوان و هیولاها انسان را می‌آفرینند.

نباید فراموش کرد اهورامزدا با دنیای تاریکی درگیر شده بود؛ بنابراین اغتشاش یا آشوبی را پیش‌بینی می‌کرد و بدین دلیل به آفرینش مادی دست زد تا پاسدار نظم باشد. پس سه دوران در دین زردشتی (جدایی خیر و شر - دوران گمیزشن و درنهایت جدایی نهایی خیر و شر و دوران فرشکرد) با اساطیر آفرینش بین‌النهرین متفاوت است؛ زیرا در میانرودان در آغاز اغتشاش وجود دارد و همچنین آفرینش از هیچ مطرح نیست؛ بلکه آفرینش به سامان کردن آشفته‌گی است و خدایان مجبور به کار کردن و کندن کانال و غیره برای ایجاد آسایش و برون رفت از بی‌نظمی هستند؛ اما در ایران چنین نبود. در آیین مانی نیز در آغاز سرزمین روشنی بود. در این سرزمین، روشنی ایزدی (با نام پدر روشنان) و در سرزمین تاریکی، گوهر بدی می‌زیست که در آنجا، در برابر هماهنگی و نظم قلمرو روشنی، آشفته‌گی وجود داشت (شرو، ۱۳۸۲: ۵۶-۵۵). دوست روشنان برای از میان بردن تاریکی ایزدانی دیگر را فراخواند تا به قلمرو تاریکی یورش برند و آشفته‌گی را از میان بردارند که البته چنین نشد و قسمتی از روشنی در دل تاریکی محبوس شد و آشفته‌گی (= آمیختگی خیر و شر) تداوم یافت؛ بنابراین در اساطیر مانوی نیز آفرینش و تکاپو، با یک تفاوت عمده، برای رفع آشفته‌گی صورت می‌گیرد و آن اینکه در این مورد خبر از آفرینش مادی نیست؛ بلکه خلق تیتان‌ها و ایزدانی همکار هستند.

۲-۳- چگونگی خلقت انسان و نگرش‌های متفاوت

نسبت به آفرینش آدمی

به روایت بابلی، هرچند خدایی چون مردوک، آفرینش را خلق کرد؛ اما به یاری و از تن دیگر خدایان پدید آمد. در اساطیر ایرانی نیز انسان و برخی موجودات پس از مرگ کیومرث و از نطفه او تولد یافتند و از باقی جسم او نیز انواع فلزات (هشت نوع فلز) پدید آمدند (گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۶۶: ۱۶؛ بندهش فرنیغ دادگی، ۱۳۹۰: ۱۸۱)؛ از این‌رو، کیومرث همچون «انسان - خدایی» تصور می‌شود که برای خلقت و آفرینش از پیکر او یاری گرفته

با وجود تفاوت‌های موجود در دین مزدیسنی و دیگر ادیان و اساطیر درباره آفرینش و با تمام مثبت‌اندیشی در آفرینش مزدایی و نگرش مطلوبی در اساطیر مزدیسنان نسبت به آفرینش مادی، نکته‌ای که نباید آن را نادیده انگاشت ارتباطی است که اهریمن و اهریمنان با آفرینش مادی دارند. در واقع، همچون اساطیر میانرودانی و مانوی، که خدایان شرور به نوعی در آفرینش دخالت دارند، در اساطیر مزدایی نیز اندیشه آفرینش و خلقت مادی هنگامی در ذهن اهورامزدا نقش می‌بندد که با موجودی چون اهریمن مواجه می‌شود؛ به گونه‌ای که اگر اهریمنی وجود نداشت، اندیشه خلقت و به تبع آن، آفرینشی نیز محقق نمی‌شد؛ بنابراین آفرینش به هنگامی پدید می‌آید که دوران آمیختگی خیر و شر تحقق می‌یابد. در آیین زروانی نیز در «مناظره آذر هرمزد و آناهید با موبد موبدان» عنوان می‌شود که بدون به وجود آمدن اهریمن، آرزوی زروان، با همه دعاها و قربانی‌ها برای داشتن هرمزد، به ثمر نمی‌رسید و بدان‌گونه که در «الملل و نحل» آمده است: «اما خیر و شر، صلاح و فساد و پاکی و پلیدی از امتزاج «نور و ظلمت» حاصل شد، اگر این دو امتزاج نمی‌یافتند، عالم موجود نمی‌شد» (شهرستانی، ۱۳۶۲: ۳۹۵).

از دیگر تشابهات بین اساطیر مزدیسنی و میانرودانی (بابلی)، یکی اینکه آفرینش مادی از تن خدایان (کینگو) یا انسان خدایان (کیومرث) و از طریق آمیزش آنها با خاک حاصل می‌شود. در این بین در اساطیر بابلی خون خدایان با زمین که آن نیز از تن خدایی پدید آمده است، آمیخته می‌شود و زن و مرد پدید می‌آیند و در اسطوره مزدیسنی بخشی از وجود کیومرث (نطفه‌اش) با زمین که امشاسپند سپندارمذ است، آمیخته می‌شود و از این آمیزش نخستین زوج انسانی پا به گیتی می‌گذارند. البته در این باره اسطوره ایرانی با اسطوره سومری بیشتر مطابق است؛ زیرا اشک خدایان (آب) با خاک، آمیخته و انسان زاده می‌شود. در نگرشی دیگر، تشابهات و تفاوت‌هایی در آفرینش مزدیسنان، مانوی و میانرودانی مشاهده می‌شوند.

بدین‌گونه که در سه اساطیر، جهان خلقت و آفرینش مادی بر ساخته از جسم موجودات مافوق بشری است؛ با این تفاوت که در اساطیر مزدیسنی این موجود (کیومرث) اهورایی و ضداهریمنی است و در جبهه ایزدان قرار دارد و همچنین تنها به آفرینش انسان و برخی موجودات و کانی‌ها مربوط می‌شود و کیهان آفریده مستقیم اهورامزداست. در مهرپرستی نیز که بخش مهمی از آفرینش از جسم گاو و با قربانی کردن آن پدید می‌آید، این موجود از تبار دیوان قلمداد نمی‌شود؛ اما در اساطیر مانوی و میانرودان (بابلی) آفرینش مادی (گیتی و موجودات، به‌ویژه انسان) از جسم خدایان شرور (کینگو و تیامات) و یا ساخته دست دیوان و اهریمنان است و از پوست و گوشت دیوها ساخته شده‌اند. البته در بین اساطیر مانوی و میانرودانی نیز این تفاوت وجود دارد که در اساطیر میانرودان نگرشی چندان منفی به آفرینش مادی و گیتی وجود ندارد؛ در حالی که در اسطوره مانوی به خلقت انسان و آفرینش کاملاً اهریمنی نگریسته می‌شود.

۳-۳- فلسفه نگرش‌های مختلف به خمیر مایه وجود آدمی

یکی از بخش‌های مهم و جالب داستان آفرینش، بحث از جنس و سرشت نخستین انسان است. در همه اساطیر جهان، انسان به طریقی هستی می‌یابد. در این بین، اندیشه آفرینش انسان از خاک و قائل شدن گل و خاک برای جسم آدمی طبیعی‌ترین توجیه برای خلقت آدمی است. این دیدگاه معلول نخستین تصورات بشر از طبیعت است. مقابل دیدگان انسان همه چیز از خاک پدید می‌آیند و رشد می‌کنند و در نهایت در خاک ناپیدا می‌شوند. در واقع پیشینیان، آسمان را چون موجودی نرینه و زمین (خاک) را موجودی مادینه تصور می‌کردند که در نتیجه آمیزش این دو (که به صورت ریزش باران و نزولات جوی از سوی آسمان و به خود پذیرفتن تخم نباتات از سوی زمین مشاهده می‌شد) موجودات و از جمله انسان، پیدا می‌آمدند. نمونه این تلفیق و آمیختگی را در اساطیری ایرانی و

شروع کرده است و حیات دوباره در جهان دیگر خواهد داشت.^۶

اندیشه دیگری که مسبب خطور این اندیشه (پیدایش آدمی از خاک) در اذهان شد، اختراع هنر سفالگری بود. به عبارتی، چرخ‌های سفالگری، الگویی برای آفرینش از خاک است؛ یعنی انسان با مشاهده کار سفالگری و ساختن اشیاء و ظروف و شاید تندیس‌هایی از خاک، به این درک رسید که انسان نیز می‌تواند نظیر این سفالینه‌ها از جنس خاک باشد.^۷ در اساطیر ایرانی کیومرث هم لقب گلشاه - که در هزوارش آرامی، طینا آمده است - دارد. اهالی میانرودان نیز معتقد بودند خدایان بدن انسان را از گل آفریده‌اند و بعد از خروج روح از آن، باید آن را در خاک نهاد تا دوباره تبدیل به خاک شود و روح است که از قبر به جهان زیرین راه می‌یابد (Bottero, 2001, p. 106).

البته نباید فراموش کرد خاک و زمین به تنهایی تنها ابزار و وسیله ساخت آدمی نیستند؛ بلکه در اندیشه مزدیسنی و میانرودانی در کنار خاک از ابزار مهم دیگری یاد می‌شود که حتی به سبب معنوی بودن، مهم‌ترین جزء وجود آدمی است. این ابزار در سومر «اشک ایزدان» و در بابل «خون خدایان» است که با خاک آمیخته می‌شود؛ اما در شرق این منطقه و در اساطیر مزدایی و مانوی این ابزار مهم، نور و روشنی است که با خاک آمیخته و سبب پدید آمدن آدمی می‌شود. بر اساس این، قسمت مهمی از وجود آدمی از نور است؛ همان‌گونه که در اساطیر مانوی نیز جزء اصلی و مهم انسان نور است که دیوان خلق می‌کنند و با ماده آمیخته می‌شود. در واقع در باور مانویان، انسان که با توطئه دیوان و برای زندانی کردن نور پدید آمده است، باید بکوشد تا روزی جسم خود را (که مادی و یقیناً خاکی است) به خاک و نور وجودی خویش را به خدای روشنی بسپرد.

دومین تصور مشهور برای چگونگی آفرینش آدمی در اذهان مردم کهن که در اساطیر بازتاب یافته است، تصور آفرینش انسان از «گیاهان» است. این اندیشه را در بین

میانرودانی (سومری و بابلی) یافت می‌شود. به گونه‌ای که در اساطیر سومری جزئی از وجود ایزدان که «اشک» آنهاست (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۲۵۷) با خاکی که «بر بالای مگاک» است، ممزوج و انسان آفریده می‌شود (هوک، ۱۳۸۱: ۳۱). در اساطیر بابلی، انسان در نتیجه آمیختن خون خدا (کینگو) به عنوان نیروی آسمانی و خاک (نماینده زمین) متولد می‌شود و در اندیشه مزدیسنانی (کتاب سوم دینکرت) نیز «نطفه اهورامزدا» با زمین (سپندارمد) آمیخته و کیومرث (نخستین بشر) پیدا می‌شود و همچنین در مرحله بعدی نیز این «نطفه کیومرث» است که در نتیجه پالودگی و فرورفتن در زمین، پیدایش نخستین زوج بشری را سبب می‌شود (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۵۲۷).

بنابراین چنین تفسیر می‌شود که انسان از زمین - که همانند زنی تصور شده است - زاییده می‌شود. الگوی این اساطیر از تولید مثل و زایش جانوران است. در ایران و اساطیر مزدایی، زمین همچون زنی تصور می‌شود که با اهورامزدا پیوند می‌یابد (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۵۲۷) و سپس چون مادری انسان نخستین (کیومرث) را می‌زاید. همچنین در مرحله‌ای دیگر، این نطفه کیومرث (عصاره وجود کیومرث) پس از مرگ او با زمین (خاک)، آمیخته و از آن زوج نخستین پیدا می‌شود. «... طلا نطفه گی مرتن بود^۸ که در زمین به ودیعت گذاشته شد... این نطفه پس از چهل سال، نخستین زوج بشر (مشی و مشیانه) را به شکل گیاه ریواس پدید آورد» (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۱۵۱).

باری همان‌گونه که انسان از خاک پدید می‌آید و متولد می‌شود، پس از مرگ نیز در شکم خاک پنهان می‌شود و احتمالاً بدین دلیل بود که در گذشته (عصر آهن) جسد آدمی را همچون نطفه‌ای در شکم مادر به صورت چمباتمه زده و به حالت جنینی در دل خاک (قبر) قرار می‌دادند و در برخی نقاط مردگان را در حفره‌ای خمره‌ای شکل قرار می‌دادند که نمادی از زهدان مادر بود. این نوع تدفین گویای فلسفه مرگ و زندگی است، تولدی نو؛ بدین معنی که همین جسم با این اعتقاد زندگی جدید را

نوع از حیات و پیدایش نمود بیشتر و آشکارتری دارد؛ بدین سان که پیدایش جهان مادی و انسان‌ها در اثر پیوند و آمیزش دو غول نخستین پدید می‌آیند (ویدن گرن، ۱۳۷۷: ۴۳۴). در اساطیر سومری که کاتبان مصری از آن یاد کرده‌اند، آدایا نخستین انسان سومری، آفریده انا و اریدو خوانده می‌شود؛ با این عنوان که: «پدر [انا] فرزندی خود بدو داده بود تا گشاینده رازها بر زمین باشد... [آدایا] فرزانه اریدو بود، آفریده انا تا الگوی انسان‌ها باشد (گری، ۱۳۷۸: ۶۲).

۳-۴- فلسفه و هدف از آفرینش انسان در ادیان ایرانی و میانرودانی (چرایی وجود تفاوت در نگرش‌ها و باورها)

تفاوتی عمده و اساسی بین جهان‌بینی آفرینش در اساطیر میانرودانی و مانوی با جهان‌بینی موجود در اساطیر ایرانی (مزدیسنی) وجود دارد و آن اینکه در اسطوره میانرودانی، انسان آفریده می‌شود تا برای خدایان بیگاری کند و قرار نیست آدمی برای کسب آسایش و آرامش خویش بکوشد و خدایان نیز او را در این امر یاری نمی‌رسانند. طبق «هفت لوحه آفرینش» خدایان به دنبال مکانی آرام برای زیستن هستند تا بدون سختی برای ایشان فراهم آمده باشد؛ بنابراین: «مردوک نخستین زن و مرد را پدید آورد... سال‌های بیشماری گذشت. مردمان زمین کشتکاری آموختند... و مرداب‌ها را خشکانند و شهرهای بارودار ساختند... و در اتاق‌های آن خدایان آسایش و خرسندی یافتند... و مردمان زمین در محرابه‌ای آن خوردنی و آشامیدنی می‌نهادند. روزانه خدای خدایان «مردوخ» را ستایش می‌کردند»^۱ البته در اسطوره سومری با لوحی که کاتبان مصری نقل کرده بودند انسان (آدایا) چون خلق می‌شود: «پدر [انا] فرزندی خود بدو می‌دهد تا گشاینده رازها بر زمین باشد... و تا اینکه الگوی انسان‌ها باشد» (گری، ۱۳۷۸: ۶۲). در این روایت، آدمی گویا وظیفه دیگری نیز دارد و به دلیل دیگری غیر از بیگاری برای خدایان ساخته می‌شود. هرچند این خویشکاری (وظیفه) آدمی در راستای خدمت به خدایان تعبیر و تفسیر می‌شود.

اساطیر مزدیسنی به‌وضوح - به‌عنوان دومین مرحله از آفرینش انسان - به هنگام تولد زوج نخستین (مشی و مشیانه) مشاهده می‌شود؛ اما از این نوع آفرینش در اساطیر میانرودان خبر و گزارشی نیست؛ بلکه همگون‌انگاری آدمی با گیاه و قرارداد پیش‌فرض گیاهی برای پیدایش انسان، بن‌مایه‌ای آشنا نزد اقوام هند و اروپایی، به‌ویژه در اساطیر یونانی و ژرمنی بوده است (Manhardt, 1875, p. 7-8). پدیدآمدن انسان از گیاهان با مشاهده طبیعت و چرخه زایش و مرگ در طی تغییر فصول شکل گرفت. دانه‌ای که در خاک کاشته می‌شود، پس از مدتی شروع به رشد و نمو می‌کند و ساقه و برگ می‌دهد و بارور می‌شود و دیگر باره از دانه است که آفرینشی دیگر آغاز می‌شود. این روند رشد و پیدایش، زمینه‌ساز پدیدآمدن اساطیری این‌چنین برای منشأ موجودات و آدمی است. ابوریحان بیرونی به نقل از جیهانی از درختی نام می‌برد که در کنار شن‌های ساحل دریای هند می‌روید و برگ آن به هم می‌پیچد و می‌افتد و به‌صورت ماده زنبوری درمی‌آید و می‌پرد. بیرونی در تأیید این‌گونه پیدایش مخلوقات می‌نویسد: «ما حیواناتی دیدیم که از نبات متولد شدند؛ سپس توالد کردند و نوع آنها باقی ماند» (بیرونی، ۱۳۸۹: ۳۵۳)^۲.

پیدایش و آفرینش کیهان و موجودات به‌ویژه انسان به‌عنوان ادامه «نسل خدایان» نیز از مباحث مطرح در برخی تمدن‌ها و اسطوره‌هاست. در این‌گونه آفرینش با ازدواج دو خدا یا دو غول خدای نخستین موجودات دیده به جهان می‌گشایند. این روایت و نوع از آفرینش را در ایران و سنت مزدیسنی بدین‌گونه مشاهده می‌کنیم که سپندارمذ، از گروه امشاسپندان، به‌صورت ماده و ایزدبانوی زمین نمودار می‌شود و در نتیجه پیوند با اهورامزدا (خدای بزرگ) نخستین انسان (کیومرث) را از خویش ساطع می‌کند که موجودی خاکی است؛ بنابراین به‌گونه‌ای کیومرث نتیجه پیوند اهورامزدا (خدای آسمان) با الهه زمین است (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۵۲۷). در آیین مانوی این

و تنها گاه و بیگاه با دشمنان شرقی (تورانیان) درگیر بودند که به مرزهای آنان چشم داشتند. بر اساس این، پیروان دین مزدیسنی که بیشتر جمعیت ایرانی را در بر می‌گرفت، جهان و زندگی را شاد و مطلوب می‌پنداشتند و چگونگی پیدایش خویش و جهان مادی را به دیدهٔ مطلوب می‌نگریستند و آن را خواست خدای یا خدایان برای زندگی در رفاه خطاب می‌کردند؛ البته با توجه به همان دشمنان که قلمرو و آسایش آنان را تهدید می‌کردند، بخشی از هدف خلقت خویش را برای جدال با غم و ناخوشی پنداشتند و درمقابل آن، ملل و اقوامی چون اهالی میانرودان که در چهارراه تاریخی و محل برخورد دولت‌ها و تمدن‌ها و تهاجم‌های اقوام مختلف بودند، درسختی می‌زیستند و با مشقت دمخور بودند و به تبع آن، این نارضایتی و آشفتگی زیستی خود را به مبدأ نخستین مربوط ساختند و هدف از خلقت خویش را بیگاری برای خدایان پنداشتند؛ زیرا این اقوام، افزون بر درگیری‌های بین خویش (سومر و اکد) در زیر چنگال تهاجمات قوم شمالی (آشور) و تاخت‌وتازهای همسایهٔ جنوب شرقی (ایلام) همواره دسترنج خویش را به باد می‌دادند و یا به دلیل طغیان‌های گاه و بیگاه دو رود دجله و فرات، حتی از ارتزاق روزانهٔ خود محروم می‌ماندند و برای کسب روزی، پیوسته درصدد خشک‌کردن باتلاق‌ها و کشیدن کانال و... بودند.

البته با توجه به فرضیهٔ فوق، مبنی بر تأثیر معیشت و موقعیت زیستی بر نوع نگرش به آفرینش و هدف از خلقت و به‌طورکلی جهان‌بینی مذهبی مردمان روزگار کهن، چگونه می‌توان به دو باور دینی و نحلّهٔ فکری (مانوی و زروانی) نگرست که در کنار مزدیسنان و در فلات ایران می‌زیستند و فرضیهٔ فوق را دربارهٔ آنها نیز مطرح کرد. در پاسخ گفتنی است این دو باور نیز براساس نوع زندگی و مناطق زیست پیروان خویش، برداشت و نگرشی نسبت به خلقت جهان و خویش یافته بودند؛ به‌گونه‌ای که زروانیان با توجه به اینکه بیشتر در ماد زیسته‌اند و حتی به عقیدهٔ برخی این اندیشه متعلق به مغان

در باور مانویان، برداشتی از آیین گنوسیسم و نیز تلفیقی از چهارکیش زرتشتی، زروانی و عیسوی و میترایی است. در این باور، بدن انسان، خالقی ایزدی ندارد؛ بلکه ساختهٔ دست دیوان (ضد خدایان) است که برای زندانی کردن پاره‌های نور متعلق به دنیای ایزدان، ساخته شده است (گری، ۱۳۷۸: ۵۱). پس انسان‌ها برای رهایی روح از بند ماده باید بکوشند و ریاضت پیشه کنند و از خوشی و آرامش و حتی ازدواج و تولیدمثل بی‌بهره‌اند که ابتدایی‌ترین نوع آرامش در زندگی و ابتدایی‌ترین معنای حیات است؛ اما در دین مزدیسنی هرچند اهریمن، به‌طور کاملاً غیرمستقیم، در پدیدآمدن انسان و آفرینش مادی دخالت دارد و از اهداف آفرینش انسان، برای مقابله با نیروهای اهریمنی است، خداوند و دیگر ایزدان همواره انسان را در زندگی کردن و بهبودبخشی به زندگی خویش یاری می‌رسانند و پاسدار زندگی مادی هستند. «... و چنین گوید از آن زمان که آفرینش را پدید آوردم نه من که هر مزدم برای نگاهبانی آفریدگان خویش به آسودگی نشسته‌ام و نه او که اهریمن است، برای بدکردن بر آفرینش» (BundahiŠn, 2005; p. 317).

با توجه به مباحث فوق و در پاسخ به سؤال اصلی که چرا این تفاوت‌ها در اساطیر و ادیان فوق مطرح می‌شود، باید متذکر شد این نوع نگرش‌ها نسبت به چگونگی خلقت انسان و چرایی و اهداف این آفرینش از چند جنبه بررسی می‌شود. نخست اینکه ملل و اقوام مختلف، بستگی به زمان و مکان زندگی خویش، نظام‌ها و قدرت‌های حاکم و همچنین با توجه به اقتصاد و معیشت خویش، اندیشه‌ها و نگرش‌های متفاوت و گوناگونی می‌یابند. در این بین، با بررسی تاریخ ایران باستان متوجه می‌شویم ایرانیان در طول تاریخ هزار و دویست سالهٔ خویش (از روی کار آمدن مادها تا برآمدن اسلام) حکومت با ثباتی داشته‌اند و تنها چهار سلسله ایرانی و یک حکومت کوتاه مدت انیرانی را تجربه کرده‌اند؛ بنابراین مردم این سرزمین تا حدودی در آرامش و آسوده از تاخت و تازها زیسته‌اند

پیش از زرتشت بود، با تأثیر از اندیشه‌های دینی همسایگان غربی یعنی اهالی میانرودانی (گنوسیسم، ماندایی و عقاید عرفانی) برداشتی عرفانی و دنیاستیزانه از تعریف زندگانی داشته‌اند؛ از این رو، خلقت خویش را نتیجه شک و تردید خدای بزرگ (زروان) می‌خواندند که البته در امور جهان نیز دخالت نمی‌کند. با توجه به اینکه اولین بار نام زروان در سنگ‌نوشته‌هایی در بین‌النهرین در بخش نوزی (در عراق؛ کرکوک فعلی. سده ۱۲ قم) به دست آمده است (بهار، ۱۳۶۲: ۱۲۲) نیز می‌توان به حضور زروانیان در این خطه و تأثیر از عقاید و باورهای موجود در این منطقه تأکید داشت. همچنین این درحالیست که اگر به باور برخی پژوهشگران برای زروان (با خصوصیات که در نوشته‌های فارسی میانه به او نسبت داده شده است) خاستگاهی غیرایرانی (و متعلق به آسیای غربی) قائل شویم (بهار، ۱۳۶۲: ۱۲۳) بحث تأثیر تاریخ و نوع زیست این باورمندان بر نوع نگرش آنها به آفرینش و زندگی آدمی و دوری آنها از محیط‌زیست و جهان‌بینی ایرانیان (مزدیسنان) بهتر توجیه می‌شود. آورنده دین مانوی نیز به سبب اینکه شاهزاده‌ای بود که با آمدن ساسانیان مقام و مرتبه اجدادی خود را از دست داده و همچنین پدرش او را در کودکی به میان مردمانی در میانرودان (مغتسله و گنوسیسم) برده و دنیا را سراسر پلیدی دیده بود و زندان روح می‌پنداشتند و همیشه در حال تطهیر خویش از پلیدی مادی و گناه بودند، باوری را ترویج می‌کنند که در آن، انسان در نتیجه جنگ و جدال نور و تیرگی و کامیابی تاریکی پدید آمده است و در نتیجه، پیروان او سیه‌روزی خویش را به آفرینندگان و نوع پیدایش خویش ربط می‌دهند و خلقت خود را وصله‌ای ناجور و توطئه و طرح دیوان قلمداد می‌کردند.

نتیجه

مطالعه تطبیقی تاریخ اساطیری ملل صاحب نام همچون ایران و میانرودان که در دل خویش نخستین تمدن‌ها را

جای داده‌اند و بررسی ادیان و باورهایی که در این سرزمین‌ها پا گرفته و نمود یافت، نشان می‌دهند آنچه امروزه برخی از ادیان درباره گیتی و هستی و فلسفه پیدایش جهان و آدمی مطرح می‌کنند و پیروان آنها بدان باورها پایبندند، ریشه در اعماق اساطیر و ادیان ابتدایی کهن و نوع نگرش انسان‌های هزاره‌های پیشین دارد و با اندکی تساهل، خمیرمایه ادیان را در همان باورهای نخستین آدمی پیگیری کرد که با تأثیر از نوع معیشت، موقعیت زیستی و خصوصیات مکانی آنها پدید آمده است. در واقع، اندیشه دینی انسان با توجه به زندگی و مشکلات او شکل گرفته است و دین ابتدایی به انسانی تعلق دارد که ساده، زودباور و حس‌گراست و انسان بدوی برای تأمین نیازها، پاسخ به پرسش‌های بنیادین ذهن خویش و رسیدن به آسایش، به نیروهای نامحسوس پناه می‌برد که به اعتقاد او در پدیده‌های طبیعی و محسوس وجود دارند و از آنها یاری می‌جوید. بدین سان مناطقی که در مواجهه با یورش‌های متعدد بوده‌اند و همواره برای تداوم حیات به نبرد با دشمنان و یا اطاعت از صاحبان قدرت و یا بیگاری برای آنان مجبور بودند، فلسفه آفرینش را نتیجه جدال خدایان (صاحبان قدرت) پنداشته‌اند و خلقت آدمی را به‌منظور یاری به خداوندان برای فراهم آوردن آسایش برای آنان قلمداد کردند؛ باوری که اهالی میانرودان با تأثیر از شیوه زیست خود بدان تأکید داشتند. با این همه، اساطیر مزدیسنی و دین زرتشتی که در مکان و جامعه‌ای با ثبات بالید، در بین ادیان و اساطیر مطرح آن روزگار مطلوب‌ترین نگرش را به هستی و چرایی و چگونگی خلقت خویش داشتند. همچنین گفتنی است انسان ابتدایی با تجربیات و مشاهدات ابتدایی برای حل مسئله آفرینش و پیدایش خویش کمک گرفت و بدین طریق و البته با توجه به چگونگی زندگی خویش و سطح رفاه خود و جامعه، برخی خمیرمایه وجودی خود را از خاک و با تأثیر از هنر سفالگری موجود، برخی از گیاهان و البته بدبینان به زندگی که در میانرودان و زندگی

سبب نابودی همه چیز شدند، جز یک جفت انسانی که در دل درختی پنهان می‌شوند و از شبنم تغذیه می‌کنند. از این جفت نسلی نو از آدمی پدید آمد (-Orlike, 1922; 15). (16).

۱۴- نوگوا، ایزد بانوی آفریننده چینی، انسان را پیمان‌ه می‌زند تا اداره‌کننده زمین باشد (کریستی، ۱۳۷۳: ۸۲). زئوس در اساطیر یونانی دستور خلقت انسان را صادر می‌کند تا جاودانان را ستایش کند و پرستشگاه‌ها بسازد (لنسن گرین، ۱۳۶۶: ۳۷).

منابع

- ۱- اباذری، یوسف و زهره بهجو، (۱۳۷۲)، «ادیان جهان باستان» جلد دوم، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۲- ابوالقاسمی، محسن، (۱۳۹۰)، دین‌ها و کیش‌های ایرانی در دوران باستان، تهران، انتشارات هیرمند.
- ۳- اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۷۷)، اسطوره، بیان نمادین، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم.
- ۴- اسماعیل پور، ابوالقاسم، (۱۳۷۵)، اسطوره آفرینش در آیین مانی، تهران، انتشارات فکر روز.
- ۵- آموزگار، ژاله، (۱۳۸۹)، تاریخ اساطیری ایران، تهران، انتشارات سمت.
- ۶- باقری، مهری، (۱۳۸۵)، دین‌های ایران باستان، تهران، نشر قطره.
- ۷- بلعمی، ابوعلی، (بی‌تا)، تاریخ بلعمی، تصحیح محمدتقی بهار، به کوشش محمد گنابادی، تهران، زوار.
- ۸- بندهشن فرنیغ دادگی، (۱۳۹۰)، گزارش مهرداد بهار، تهران، انتشارات توس.
- ۹- بهار، مهرداد، (۱۳۶۲)، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران، انتشارات توس.
- ۱۰- بهار، مهرداد، (۱۳۵۲)، «اساطیر ایران» تهران، انتشارات وزارت فرهنگ.
- ۱۱- بهار، مهرداد، (۱۳۷۶)، از اسطوره تا تاریخ،

پر فراز و نشیب این خطه زیسته بودند، انسان را از خون و تن دیوان به جای آب و در نتیجه جدال و سرکشی خدایان و کشتار قلمداد کردند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- در اسطوره‌های سامی نیز چنین آمده است: «سسپس آدم را آفرید و ابلیس و فرزندان او را بدین کار بدبخت کرد» (مقدسی، ۱۳۷۴: ۳۱۳).
- ۲- در ادیان ابراهیمی نیز از جمله اهداف آفرینش انسان، نشان دادن و آشکار کردن قدرت و توانایی خداوند است.
- ۳- در اساطیر مصر نیز در روایتی انسان از اشک چشم «رع» خدای خورشید، پدید می‌آید (ویو، ۱۳۷۵: ۶۹).
- ۴- واژه Chaos دراصل یونانی و به معنای جرم بی‌شکل یا مرحله شکل‌نیافته هر چیزی است. بی‌نظمی و آشفتگی حکم‌فرما بود (شروو، ۱۳۸۲: ۵۵-۵۶).
- ۵- نکته جالب توجه اینکه در اساطیر آفرینش یونانی نیز نخستین نسل آدمیان ساکن در زمین، از نسل طلا بودند (دوناروزنبرگ، ۱۳۷۴: ۳۷).
- ۶- براساس اسطوره موجود در بومیان آمریکا، زمین چهار زهدان دارد که به اراده خورشید انسان‌ها در چهارمین زهدان شکل گرفته‌اند و زهدان به زهدان بالا آمده تا به سطح زمین رسیده است (رضایی، ۱۳۸۳: ۱۳۱).
- ۷- در این باره یک اسطوره آفرینش مصری از خدایی به نام خونوم نام می‌برد که انسان را همانند یک تندیس سفالی بر این چرخ‌های سفالگری می‌سازد (کریستن سن، ۱۳۶۳: ۶۰؛ ویو، ۱۳۷۵: ۶۹). در اساطیر یونان نیز زئوس به پرومته فرمان می‌دهد که: «برو و انسان را از خاک‌رس بساز» (لنسن گرین، ۱۳۶۶: ۳۷).
- ۸- مردم «زولو» در آفریقای جنوبی معتقدند نخستین زن و مرد از درون یک نی بیرون آمده‌اند و در نیستانی خلق شده‌اند. مردمان قوم مایا هم عقیده دارند انسان از زرت آفریده شده است (رضایی، ۱۳۸۳: ۱۵۱). در یکی از اسطوره‌های اسکاندیناوی سخن از سه زمستان می‌کنند که

- گردآورنده ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، نشر چشمه.
- ۱۲- بهار، مهرداد، (۱۳۸۷)، ادیان آسیایی، تهران، نشر چشمه.
- ۱۳- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۸۹)، آثارالباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۴- پلاسید، علیرضا، (۱۳۹۰)، اساطیر ایرانی در متون مانوی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۵- جلالی مقدم، مسعود، (۱۳۹۰)، تاریخ اجمالی ادیان جهان، تهران، انتشارات سخن، چاپ دوم.
- ۱۶- راشد محصل، محمدتقی؛ تهامی، مرتضی، (۱۳۸۷)، «سیر تحول اساطیر ایران بر بنیاد اسطوره‌های پیشدادی و کیانی» دو فصلنامه علمی - پژوهشی (پژوهش زبان ادبیات فارسی)، شماره یازدهم، صص ۳۱-۵۶.
- ۱۷- رضاییگی، مریم، (۱۳۹۰)، «مقایسه تطبیقی اساطیر ملل مختلف» (ایران، چین، ژاپن، یونان، روم، هند، بین‌النهرین)، فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، شماره ۲۰، صص ۱۵۵-۱۷۵.
- ۱۸- رضایی، مهدی، (۱۳۸۳)، آفرینش و مرگ در اساطیر، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۱۹- روایت پهلوی (متنی به زبان فارسی میانه)، (۱۳۶۷)، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۲۰- روزنبرگ، دونا، (۱۳۷۴)، اسطوره‌های یونان، ترجمه مجتبی عبدالله‌زاده، مشهد، انتشارات ترانه.
- ۲۱- رهام‌اشه، شهین سراج، (۱۳۷۹)، آذرباد مهراسپندان، تهران، مؤسسه انتشاراتی فروهر.
- ۲۲- ژیران‌ف، لاکوئه‌گ، دلاپورت‌ل، (۱۳۸۲)، اساطیر آشور و بابل، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، کاروان.
- ۲۳- سیدی، سیدحسین؛ علی‌پور، اسماعیل، (۱۳۸۹)، «بررسی تطبیقی داستان آفرینش انسان در روایت‌های اسطوره‌ای ایران و عرب»، مجله علمی - پژوهشی ادبیات و زبانها: لسان مبین، شماره ۲، صص ۱۲۳-۱۳۸.
- ۲۴- شاهرخی، نوشین، (۱۳۷۹)، اسطوره آفرینش، مجله: ادبیات و زبان‌ها ایران‌شناسی، شماره ۴۶، صص ۳۴۰-۳۵۲.
- ۲۵- شروو، پرورس اوکتور، (۱۳۸۲)، عناصر ایرانی در آیین مانی، ترجمه محمد شکر فومش، چاپ اول، تهران، انتشارات طهوری.
- ۲۶- شهرستانی، ابوالفتح محمدبن عبدالکریم، (۱۳۶۲)، توضیح الملل، جلد اول، تحریر از مصطفی خالقداد هاشمی، به تصحیح و مقدمه محمدرضا جلالی نائینی، تهران، اقبال.
- ۲۷- صفاء، ذبیح‌الله، (۱۳۶۳)، حماسه‌سرایی در ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۲۸- غفیفی، رحیم، (۱۳۴۸)، «آسمان، زمین، آب، گیاه، حیوان، آتش، انسان در آفرینش»، جستارهای ادبی، شماره ۱۷، صص ۵۲-۷۱.
- ۲۹- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۵)، شاهنامه، براساس نسخه ژول‌مل، تهران، انتشارات الهام.
- ۳۰- کرتیس، جان (ویراسته)، (۱۳۸۹)، «بین‌النهرین و ایران در دوران اشکانی و ساسانی (وازنش و باززایی در حدود ۲۳۸ ق.م - ۶۴۳ میلادی)، گزارشی از سمینار یادواره ولادیمیر لوکونین» ترجمه زهرا باستی، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
- ۳۱- کرتیس، جان (ویراسته)، (۱۳۸۹)، «بین‌النهرین و ایران در دوران هخامنشی» (جهان‌گشایی و امپریالیسم ۵۳۹-۳۳۱ ق.م)، [گزارشی از سمینار یادواره ولادیمیر لوکونین]، ترجمه زهرا باستی، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
- ۳۲- کریستن سن، آرتور، (۱۳۶۳)، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان، ترجمه احمد تفضلی و ژاله آموزگار، تهران، نشر نو.
- ۳۳- کریستی، آنتونی، (۱۳۷۳)، اساطیر چین، ترجمه باجلان فرخی، تهران، انتشارات اساطیر.

- ۳۴- کزازی، میرجلال‌الدین، (۱۳۸۸)، «رؤیا، حماسه، اسطوره» تهران، انتشارات نشر مرکز.
- ۳۵- گری، جان، (۱۳۷۸)، «اساطیر خاور نزدیک» (بین‌النهرین)، ترجمه باجلان فرخی، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول.
- ۳۶- گزیده‌های زادسپرم، (۱۳۶۶)، ترجمه محمدتقی راشد محصل، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۳۷- گویری، سوزان، (۱۳۸۶)، «آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی»، تهران، انتشارات ققنوس.
- ۳۸- لاهیجی، شهلا، مهرانگیزکار، (۱۳۸۷)، هویت شناخت زن ایرانی در گستره پیش تاریخ و تاریخ، تهران، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- ۳۹- لنسلین گراین، راجر، (۱۳۶۶)، اساطیر یونان از آغاز آفرینش تا عروج هراکلس، ترجمه عباس آقاجانی، تهران، انتشارات سروش.
- ۴۰- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۷۹)، تاریخ و تمدن بین‌النهرین (تاریخ فرهنگی - اجتماعی) ج ۲، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- ۴۱- مقدسی، مطهرین طاهر، (۱۳۷۴)، آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، نشر آگه.
- ۴۲- مک‌کال، هزیتا، (۱۳۷۳)، اسطوره‌های بین‌النهرینی، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز.
- ۴۳- میرشکرایی، محمد؛ حسن‌زاده، علیرضا، (۱۳۸۲)، «زن و فرهنگ» مقالاتی در بزرگداشت یکصدمین سال تولد بانو مارگارتمید، تهران، نشر نی.
- ۴۴- میرفخرایی، مهسید، (۱۳۶۶)، آفرینش در ادیان، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- ۴۵- ویر، هربرت جرج، (۱۳۷۶)، «کلیات تاریخ» ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، چاپ سوم.
- ۴۶- ویدن گرن، و، (۱۳۷۷)، «آیین مانوی و زمینه ایرانیان»، تاریخ ایران، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، جلد سوم، قسمت دوم، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۴۷- ویوژ، (۱۳۷۵)، فرهنگ اساطیر مصر، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، فکر روز، چاپ دوم.
- ۴۸- هوک، ساموئل، (۱۳۸۱)، «اساطیر خاورمیانه»، ترجمه علی‌اصغر بهرامی، فرنگیس مزداپور، تهران، روشنگران و مطالعات زنان.
- ۴۹- یارشاطر، احسان، (۱۳۷۳)، «تاریخ ملی ایران»، تاریخ ایران، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، جلد سوم، قسمت اول، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۵۰- یشته‌ها، (۱۳۷۷)، تألیف و ترجمه ابراهیم پورداود، تهران، انتشارات اساطیر.
- 51- ANKLESARIA (Behramgore T.) (Tr.) (1949), *Pahlavi Vendidad (Zand-i-jvit-dev-dat)*. ed. by Dinshah D. Kapadia. Bombay: Rustam J.J. Modi.
- 52- Bottero, J., (2001) *Religion in Ancient Mesopotamia*, published by the University of Chicago Press.
- 53- Boyce, (1975), *A reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian*. (Acta Iranica, 9. Troisième Série. Textes et Mémoires, Vol. II.) Téhéran, Liège.
- 54- Bundahišn Zoroastrische Kosmogonie und Kosmologie (2005), Band I; Kritische Edition Tehran, center for the Great Islamic Encyclopaedia.
- 55- Dorsse, Jean (1960) *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*. London, Hollis and Carter L.t.d.
- 56- Jackson, A.V. Williams. (1965) *Researches in Manichaeism*. New York, AMS press Inc.
- 57- Manhardt, W., (1875), *Der Baum Kultus*, Berlin.
- 58- Orlik, A., (1922), *Die Sage von Weltuntergang*, übersetzt von W. Ronisch, Berlin.
- 59- Stroumsa, G.A.G., (1984), *Another Seed: Studies in Gnostic Mythology*. Leiden: E.J.Brill,
- 60- Sundermann, Werner, (20002)

"MANICHEISM ii. THE MANICHEAN PANTHEON," *Encyclopædia Iranica*, online edition.

61- Ort, L. J. R. (1968), *Mani, Manichaeism, 'Religionswissenschaft'*, *Numen*, Vol. 15, Fasc. 3. Holand, pp. 191-207.